

ЧАСОПИС «КИЕВСКАЯ СТАРИНА» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРО ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Хронологія, специфіка протікання Польського повстання 1863 р. на Правобережжі України завжди було об'єктом прискіпливої уваги польських, українських, російських та інших дослідників, Ці події неодноразово висвітлювались в дореволюційній (К. Залевський¹, В. Липинський², А. Погодін³ та ін.) та сучасній історіографії (Д. Бовуа⁴, Ю. Земський⁵, Л. Іванова⁶, А. Каппелер⁷, С. Кєневич⁸, Г. Марахов⁹, О. Міллер¹⁰, Л. Пят-

---

¹ Залевский К. Из истории общественного движения в русской Польше // Минувшие годы. – 1908. – № 12.

² Lipinski W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów / W. Lipinski. – Kraków, 1909. – 148 s.; Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Вячеслав Липинський.-Нью-Йорк: Видавничка корпорация «Булава», 1954. – XLVIII, 470 с.

³ Погодин А. История польского народа в XIX в. / А. Погодин. – М.: Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова, 1915. – 328 с.; Погодин А.Л. Главные течения польской политической мысли (1863–1907) / А.Л. Погодин. – СПб., 1907. – 662 с.

⁴ Бовуа Даниель. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даниель Бовуа; [перекл. на українську Зоя Борисюк] – К.: «Критика», 1998. – 334 с.; Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863–1914). / Даниель Бовуа // Пам'ять століть. – 2001. – №5. – С. 42–70; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863) / Даниель Бовуа. – К.: Вид-во «Фенікс», 1996. – 415 с.

⁵ Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. – Хмельницький, 2011. – 350с.; Земський Юрій. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року//Юрій Земський//Метафора спільного дому.Заславщина багатьох культур/ Матеріали наукової конференції (Ізяслав-Острог, 21–22 грудня 2006 року). – Острог: Вид-во НаУ «Острозька академія», 2006. – С. 259–265.

⁶ Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60 рр. XIX ст...[монографічне дослідження] / Л.Г. Іванова. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с.; Іванова Л.Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні / Л.Г. Іванова, Р.П. Іванченко. – К.:Український центр духовної культури, 2000. – 351 с.

⁷ Каппелер А. Росія як полі етнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [перекл. з нім. Х.Назаревич, наук. ред. М.Крикун]. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII, 360 с.

⁸ Kieniewicz S., Sprawa włościańska w Powstaniu Styczniowym / Wrocław 1953. – XVIII+411 s.

ковський¹¹, В. Шандра¹² та ін.) однак ювілейна дата, яку відзначаємо у 2013 р., спричиняє можливість та необхідність ще раз повернутись до подій середини XIX ст. на теренах південно-західних околиць тодішньої Російської імперії.

Поразка Росії у Кримській війні та вимушена відміна царизмом кріпосного права сприяли виникненню у другій половині XIX ст. нових факторів, що зумовили прискорення суспільно-політичного та культурного розвитку України. Нетривале послаблення цензурування суспільного життя кволючою імперією детонувало зокрема значні зрушення в історичній науці. Завдяки публікації архівних матеріалів, літописів, мемуарів та інших матеріалів розширялася джерельна база історичних досліджень, зріс обсяг наукової продукції, посилювався їх інтерес до історії України. Важливу роль каталізатора означених процесів відіграла «Киевская старина» (1882–1906) – щомісячний часопис, завдяки якому доступними для широкого загалу стали публіцистичні та науково-публіцистичні, мемуарні та інші праці з історії, етнографії, фольклористики, археології, літературні матеріали, документальні джерела з історії України тощо. Цей історичний журнал був не схожим на попередні, його діяльність є цікавим явищем як в історії періодики, так і в історіографії та в історії культури взагалі.

Історична значимість періодичного видання була помічена ще сучасниками, які наголошували на великій заслугі «Киевской старины» у розвитку гуманітарних наук, вважаючи її справжнім науковим координаційним центром з якнайширших проблем україністики. Надзвичайну цінність часопису визнавали навіть російські науковці. Зокрема редактор «Исторического вестника» С.М. Шубинський зазначав, що журнал постійно підтримував живий інтерес до української старовини, до її історичних та народно-побутових виявів та мав дійсно науковий характер¹³.

Підсумовуючи значення часопису на початку XX ст., після припинення його існування, С. Єфремов зазначав: «При ограниченных до крайности средствах, трудами и усилиями частных лиц была создана целая би-

⁹ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К.: Издат-во Киев-го ун-та, 1967. – 258 с.; Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.

¹⁰ Миллер А.И. Украинифильство / А.И. Миллер // Славяноведение. – 1998. – № 5. – С. 28–37; Миллер А.И. «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Издат-во «Алетей», 2000. – 260 с.

¹¹ Piątkowski L., Kwestia polska w publicystyce rosyjskiej doby powstania styczniowego / Leszek Piątkowski // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska – Sectio F: Historia. – Lublin, 1993. – Vol. XLVIII. – s. 41–58.

¹² Шандра В.С., Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В.С. Шандра. – К., 2005. 428 с.; Шандра В.С., Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його потенціал / В.С. Шандра. – К., 1999. – 142 с.

¹³ По поводу приостановки «Киевской старины» // Исторический вестник. – 1888. – № 1. – С. 263–264.

библиотека по украиноведению, солидный научный орган, долгое время служивший единственным пристанищем украинской науки. Миновать эту библиотеку не может ни одно лицо, серьёзно интересующееся судьбами украинской науки и родного слова, а тем более работающего в какой-либо области украиноведения»¹⁴; доповнюючи цей висновок в «Історії українського письменства», що часопис ще й ... «став тим резервуаром, у якому не тільки наукові праці про Україну знаходили притулок, а й красне письменство та публіцистика, надто в останніх роках»¹⁵.

У 94 томах журналу (300 чисел) за 25 років видання містилось 6,5 тисяч різноманітних матеріалів (бібліографічних покажчиків, джерел, заміток, ілюстрацій, некрологів, повідомлень, рецензій, статей, художніх творів), що вийшли з-під пера біля 450 авторів, засвідчено неординарність часопису, що залишався упродовж чверті століття єдиним в Російській імперії, – за влучним висловом І.Я. Франка, – «одиноким визначно українським журналом»¹⁶.

Непересічною та загально визнаною є роль друкованих в «Киевской старине» історико-етнологічних досліджень у процесі становлення самосвідомості українців у ХІХ ст., незважаючи на ту обставину, що публіковані матеріали, аж до революційних трансформацій початку ХХ ст., були переважно російськомовними. Завдання, яке ставила перед собою редакція «Киевской старины», а саме «исследование минувшей жизни южной половины России и ознакомление с нею не только местной, но и вообще отечественной публики в разнообразной, живой и доступной каждому читающему форме»¹⁷, мало неабияке значення для поширення історичних знань про Україну.

Важливим є той факт, що на шпальтах «Киевской старины» розміщувалися історичні дослідження та розвідки як з давньої української історії¹⁸, так і з періоду середньовіччя та ХVІІІ і ХІХ ст.¹⁹, щодо історії Лівобережжя та Правобережжя України, Слобідської України, Галичини тощо.

¹⁴ Ефремов С. Рец. на: Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906). Издание Полтавской учёной архивной комиссии. Составлен членами комиссии: И.Ф. Павловским, В.А. Щепотьевым, А.А. Явойским и Б.Д. Чигринцевым. Стр. 219. Полтава, 1911 // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 2. – С. 104.

¹⁵ Ефремов С.О. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 435.

¹⁶ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка; Наук. б-ка; Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (спів. голови) та ін. – Львів, 2006. – С. 85.

¹⁷ ЦДІАК України. – КМФ 19. – Оп. 1. – Спр. 20 (Программа предполагаемого к изданию в Киеве, с 1-го Января 1882-го года, исторического журнала под названием «Киевская старина»). – Арк. 3.

¹⁸ Буряк Н.В. Культурное наследие Киевской Руси на страницах журнала «Киевская старина» (историко-археологический аспект) // Крымский пушкинский научный сборник. – Вып. 1. Русская культура и античность. – Симферополь, 2001. – С. 37.

Пропонована стаття є спробою систематизації різноманітних повідомлень, спогадів, опублікованих на сторінках часопису «Киевская старина», що опосередковано стосувались повстанських подій 1863–1864 рр. у Правобережній Україні.

Беручи до уваги ту обставину, що головне джерело інформації про повстанські події на Правобережній Україні у 1863–1864 рр., відоме нам з публікацій у «Киевской старине» («Воспоминания-картинки из времен польского возстания 1863 г.»)²⁰, доволі фундаментально досліджено історичною наукою, зосередимо наш погляд на окремих працях, спогадах, що побачили світ на шпальтах часопису, що хоча й не стосувались безпосередньо повстанських подій, але містять досить цікаву побіжну інформацію про них.

М.В. Стороженко в своїй розвідці «К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в.»²¹, аналізуючи хронологію використання царизмом козацьких військових формувань та історію взаємовідносин з ними, відкриває, цікаві факти маніпулювання царським урядом соціально-економічними, релігійними, культурними протиріччями між польськими та українськими етнічними елементами, застосовуючи заради підкорення обох відомий ще з часів Стародавнього Риму принцип «divide et impera» («розділяй та володарюй»). Мова йде про залучення до придушення повстання, в якому брали участь майже виключно етнічні поляки, формувань малоросійських козаків.

Після розгрому Запорізької Січі царський уряд час від часу вдавався до послуг козацтва (російсько-турецькі війни, війна з Наполеоном 1812 р. польське повстання 30-х рр. XIX ст., Кримська війна), обіцяючи йому всякого роду преференції і, як правило, забуваючи про виконання даної обіцянки після переможних звітяг, здобутих за допомогою цих військових формувань. 1863 рік став останнім застосуванням малоросійських полків, що були спеціально створені в травні цього року за національно-становим принципом. Основу їх склали три кінних козацьких полки – чернігівський та два полтавські.

Якщо у першій половині XIX ст., завдяки тому що малоросійським лівобережним козакам вдалось частково зберегти майнові та станові привілеї, то під час придушення польського повстання 1831 р., – як пише генерал-губернатор Н.Г. Репнін – «...малороссийские полки, племя народа во-

¹⁹ Матях В.М. Проблеми історії України XVI–XVIII ст. у висвітленні журналу «Киевская старина»: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993. – С. 5.

²⁰ Воспоминания-картинки из времен польского возстания 1863 г.// Киевская старина. 1894. № 8. – С. 256–267.

²¹ Стороженко Н.В. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина, 1897, № 4. – С. 124–156; № 6. – С. 460–483; № 10. – С. 115–131; № 11. – С. 143–156; № 12. – С. 332–350.

инственного, с восторгом вооружатся на защиту престола²², ...казаки вполне доказали воинственный дух предков.»²³.

Однак подібні військові формування з плином часу все менше виправдовували сподівання військової імперської верхівки, і вже під час придушення повстання 1863 р. в середовищі козаків не було помічено ентузіазму у придушенні виступів повсталого польської шляхти. І справа не лише в тій обставині, на якій акцентує увагу М. Максимович: «...нечего и спрашивать. Тут просто из крестьян брали, да и то каких старались отдавать – самых дрянных, пьянчуг и т.п. Нет Малороссии, баста, совсем отпала. Я был в последнюю войну: никакого одушевления.»²⁴. До речі Максимовичу належить ще одне зауваження щодо використання військовим командуванням царської армії лівобережних козацьких полків під час придушення польського повстання 1830–1831 рр., що з одного боку розкриває одну з причин байдужості переважної більшості козаків під час повстанських подій 60-х рр., а з іншого, пояснює обережність поведінки царату з малоросійськими полками, в тому числі через власну політику.

Попередньо передбачалось, лівобережці прикриватимуть тил діючих формувань та переслідувати виявлених повстанців. 6 травня 1831 р. був виданий наказ створення 8 чернігівських та полтавських полків, а вже через вони були сформовані, чисельністю тисяча чоловік кожен, – всім учасникам кампанії було обіцяно повернення додому після завершення військових дій²⁵. Пізніше козаків були терміново перекинуто на білоруські землі, в район Мінська, під оруду головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії графа П.А. Толстого. Після того як повстання було придушене силами регулярних формувань, чотири з восьми полків полтавців та чернігівців повернулись додому і були демобілізовані та роззброєні. Два ж були примусово переведені у солдати. Саме про цей випадок згадує М. Стороженко в «К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в.» цитуючи М.А. Максимовича: «Козаков довели до Белоруссии и потом отвели назад и поворотили их всех, добровольных-то ополченцев и за свой счет вооруженных, в солдат! Стали протестовать, но в ответ на это прогнали сквозь строй до смерти. Я не мог удержаться от невольного содрогания, когда выслушал это...»²⁶.

Навіть окремі факти нагородження козаків 1-го малоросійського полку не змінювали загальної картини. Поширення українофільських настроїв серед вояків змусило призупинити формування малоросійських ко-

²² Стороженко Н.В. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. // Киевская старина, 1897, № 4, № 10. – С. 119.

²³ Там само. – С. 120

²⁴ Мысли М.А. Максимовича о Н.Г. Репнине и об ополчении 1835 г. Документы, известия и заметки // Киевская старина. 1898. № 5. – С. 45–46.

²⁵ Там само. – С. 45.

²⁶ Там само. – С. 46.

зацьких полків, (лист Чернігівського губернатора князя С.П. Голіцина міністру внутрішніх справ П.А. Валуєву від 2 липня 1863 р.), а 26 липня 1864 р. взагалі розпустити їх. Цікавим є факт нагородження учасників придушення повстання медаллю «За усмирение польского мятежа 1863–1864 гг.» двома різновидностями – зі світлої та темної бронзи. Першою відзначали переважно безпосередніх учасників подолання бунту, а темною – як правило всі військові чини, що перебували на території бойових дій, але не брали у них безпосередньої участі. Так ось козаки за результатами придушення повстання були нагороджені медаллю з темної бронзи, що засвідчило не тільки ту обставину, що як і раніше малоросійські полки створювались як резервні, (адже даних про їх участь у військових діях на території Правобережжя України не виявлено), але й про певну невпевненість у вірнопідданості лівобережних козаків.

На сторінках «Киевской старины» зафіксовано спогади однієї з найзагадковіших постатей в українсько-російсько-польсько-турецькій історії М. Чайковського, відомого ще й під іменем Садик-Паші. І хоча лівобережна частина записок стосується життєвого шляху автора, не причетного до безпосередньої участі до військових колізій 1863–1864 рр. – з них ми можемо почерпнути деякі факти подій, простежити долі окремих комбатантів²⁷.

Уродженець села Галчинець Київської губернії (тепер Житомирської області) належав до давнього українського роду (хоча й сполонізованого), який по материнській лінії брав витоки від гетьмана Івана Брюховецького, а двос дідів воювали під запорозькими знаменами (один загинув під час оборони Січі 1775 р.), під впливом Листопадового повстання у 1831 р. розпустив кріпаків, створив добровільні козацькі загони і влився в повстанське військо, за що був нагороджений польським урядом званням лейтенанта і Золотим Хрестом за відвагу, Після придушення повстання його маєток конфіскували, а самого Чайковського на території Російської імперії оголосили «персоною нон грата». З цього моменту розпочинається його тривала еміграція, перебування у Франції та на службі турецького уряду. Він відомий не тільки як політичний, військовий діяч, але й як письменник, автор, творча спадщина якого сягає 12 томів.

М. Чайковський, на відміну від багатьох польських патріотів не підтримав початок повстання, але не через його антиросійську спрямованість, а через його непідготовленість, що в кінцевому результаті призвело до його поразки. У своїх спогадах він не без пафосу повідомляє, що після розгрому польського повстання козацькі частини турецької Порти поповнились молодими польськими емігрантами, що мали за рахунок безпосередньої участі у військових діях проти військ царської російської армії певний бойовий досвід, що цінував не тільки Садик-Паша, але й сам султан, який

²⁷ Записки Михаила Чайковского (Садик-паша) // Киевская старина 1892. № 8. – С. 246–258; № 10. – С. 104–117.

набрав з їх числа декілька ад'ютантів, в тому числі і молодшого сина М. Чайковського Владислава (Музафир-бея), який до цього керував військовою козакою школою, в лавах якої було підготовлено біля 40 офіцерів. Особливо гордився Садик-Паша тим фактом, що крім польських офіцерів, в рядах цих військових формувань були племінник Бісмарка Путмакер та та чорногорійський князь Петрович²⁸.

У некролозі, присвяченому пам'яті Ф.Р. Рильського²⁹, батька відомого українського поета Максима Рильського, йдеться і про повстання 1863 р. Як зазначає автор допису, напередодні «заколоту» посилювався рух хлопоманів, що прагнув національну свідомість українців. «Понятно как это должно было раздражать шляхту... И вот, чтобы, с одной стороны, зажать рты своим противникам, а с другой – отвлечь внимание властей от собственной «справы», шляхта и магнатство систематически начали запугивать правительство вымышленными толками и донесениями о мнимых бунтах и заговорах и натравляют его то на народ, якобы мечтающий о колыивщине, то на «хлопоманов». Тоит вспомнить хотя бы нелепую тревогу по поводу погребения Шевченко в Каневе, малорусских букварей. Особенно жестоко шляхта преследовала хлопоманов, ...их открыто, по именам, злословили в польских газетах, распускали о них невероятные клеветы... и те же бессмысленные выдумки воспроизводили в тайных доносах»³⁰. Як бачимо нерозуміння більшістю польської шляхти національних прагнень українців призвела до того, що вона так і не змогла залучити їх союзниками до участі в повстанні, а в кінцевому результаті, – не тільки до поразки повстання, але й до того, що мрії і поляків, і українців про відродження власних держав довелось відкласти на довгі роки.

---

²⁸ Оскільки спогади М. Чайковського в «Киевской старине» були опубліковані не повністю, повніша версія їх вийшла у «Русской Старине» (див. Чайковский М. Записки // Русская старина. 1900. Т. 104. № 10.; № 12; 1904. Т. 119. № 10.

²⁹ Фадей Розеславович Рильский. Некролог // Киевская старина. 1902. – С. 335–349.

³⁰ Фадей Розеславович Рильский. Некролог // Киевская старина. 1902. – С. 341.